

Liene Markus-Narvila – humanitarinių mokslų daktarė, Latvijos universiteto Latvių kalbos instituto mokslo darbuotoja.

Moksliniai interesai: dialektologija, leksikologija, leksikografija.

Adresas: Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV–1050, Latvija.

Tel.: +371 67226345.

El. paštas: markusnarvila@yahoo.com.

Liene Markus-Narvila: PhD in Philology, Researcher at the Latvian Language Institute, University of Latvia.

Research interests: dialectology, lexicology, lexicography.

Address: Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV–1050, Latvia.

Phone: +371 67226345.

E-mail: markusnarvila@yahoo.com.

Liene Markus-Narvila

LU Latviešu valodas institūts

MĪLENBAHA-ENDZELĪNA LATVIEŠU VALODAS VĀRDNĪCĀ IEKĻAUTĀS BĀRTAS IZLOKSNES LESIKAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

Anotacija

Šis straipsnis supažindina su Bartos tarmės leksika, kuri yra įtraukta į vieną reikšmingiausių latvių kalbotyros darbų – XX a. parengtą ir išleistą Karlio Miulenbacho (Kārlis Milenbahs), Janio Endzelyno (Jānis Endzelīns), Editės Hauzenbergos (Edīte Hauzenberga) *Latvių kalbos žodynā* (1923–1932) bei jo *Papildymus* (1934–1946). Straipsnyje analizuojama į žodyno elektroninę versiją (www.tezaurs.lv/mev) įtraukta Bartos tarmės leksikos dalis, kurią sudaro apie 660 žodžių, iš kurių 330 yra daiktavardžiai, 253 – veiksmažodžiai, 38 – būdvardžiai, 30 –rieveiksmių, 7 – dalelytės, 2 jaustukai, 2 skaitvardžiai, 2 jungtukai, 1 prielinksnis.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Bartos tarmė, žemutinė Kuržemė, *Latvių kalbos žodynas*, leksika, slavizmai, germanizmai, lituanizmai.

Abstract

This article gives an insight into the vocabulary of one of the sub-dialects of the Central dialect of the Latvian language – namely, the sub-dialect spoken in Bārta, a place in South-Western Kurzeme. The focus of the article is on those lexical units of the Bārta sub-dialect that are included in one of the most important works of Latvian linguistics – the *Latvian Language Dictionary* (1923–1932) and its *Appendix* (1934–1946), compiled and published by Kārlis Milenbahs, Jānis Endzelīns and Edīte Hauzenberga.

The material analyzed here is taken from the electronic version of the *Latvian Language Dictionary* (www.tezaurs.lv/mev). The vocabulary of the Bārta sub-dialect is represented there by approximately 660 words, among which there are 330 nouns, 253 verbs, 38 adjectives, 30 adverbs, 7 particles, 2 interjections, 2 conjunctions, and 1 preposition.

KEY WORDS: Barta sub-dialect, South-Western Kurzeme, *Latvian Language Dictionary*, lexis, Slavianisms, Lithuanianisms, Germanisms.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v17i1.1151>

Bārtas izloksne ir Lejaskurzemes izloksne, kas *Latviešu valodas dialektu atlanta* (turpmāk – LVDA) kartē atzīmēta ar 54. numuru. Marta Rudzīte Bārtas izloksni pieskaita vidus dialekta zemgaliskajām izloksnēm ar naptiksi (sk. pievienoto karti avotam Rudzīte 2005), savukārt LVDA *Leksikas* (1999) un *Fonētikas* (2013) daļas kartē un *Baltu valodu atlanta* prospektā (2009) Bārtas izloksne atzīmēta kā kursiski zemgaliskā izloksne, kurā vērojama gan zemgaliskajām izloksnēm tipiskā naptikse, gan kursiskajām izloksnēm raksturīgais kuršu valodas substrāts.

Rakstā tiks aplūkota Bārtas leksikas daļa, kas iekļauta vienā no nozīmīgākajiem latviešu valodniecības darbiem: 20. gs. sagatavotajā un izdotajā Kārļa Milēnbaha, Jāņa Endzelīna, Edītes Hauzenbergas *Latviešu valodas vārdnīcā* (1923–1932; turpmāk – ME) un tās *Papildinājumos* (1934–1946; turpmāk – EH).

Analīzei izmantota *Milēnbaha-Endzelīna vārdnīcas* elektroniskā versija, meklēšanā izmantojot frāzes **Bartau** un **OB**, atlasot tieši Bārtas izloksnes leksiku.

Izmantojot *Milēnbaha-Endzelīna vārdnīcas* elektronisko versiju, konstatējams, ka te ir samērā liels skaits Bārtas izloksnes leksikas (ap 660 vārdus):

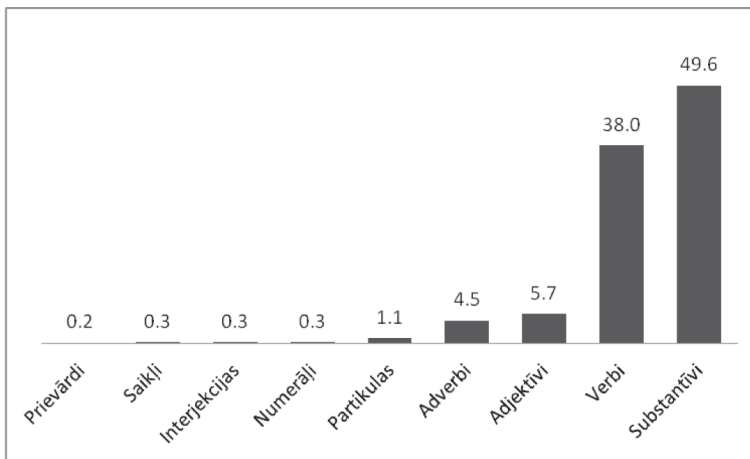
- **69 leksēmas** ar norādi **Bartau** (piem., *babis* ‘ubags; cilvēks, kas baida mazus, nepaklausīgus bērnus’, *blīžgēt* ‘plīvot vējā’, *kultupis* ‘nemierīgs cilvēks’),
- **132 leksēmas** ar norādi **O(ber)-Bartau** (piem., *dedeklis* ‘ierīce desu pagatavošanai’, *čakls* ‘skaists’, *kurzāties* ‘garlaikoties’),
- **464 leksēmas** ar norādi **OB** (piem., *antiķi* ‘uzacis’, *bizinēt* ‘bizot’, *vambāle* ‘vabole’).

Daļa Bārtas izloksnes leksēmu vārdnīcā sniegta bez avota norādes (tālākajos piemēros šķirkļa vārdi doti treknrakstā), piem., *bērns aizdipāja līdz galdam* (EH I 19); *lai viņš iet b[ele] kur!* (EH I 212); *buki (ķekatas) jauna gada vakarā brakājas* (EH I 236), daļa – aizgūta no valodnieciskiem un folkloras avotiem:

- Karla Kristiana Ulmaņa 1872. gadā izdotās *Latviešu-vācu vārdnīcas* (piem., *muiži* ‘gruži’, *pektiņš* ‘neliels maisiņš’, *rulis* ‘liels vilnis’ ME II 662, III 194, III 557),
- Krišjāņa Barona, Henrija Visendorfa *Latvju dainām (es uzaugu daiļa meita vaizdikuos raudzīdama. tam puišēlim mani ņemt, kam vaizdiku cēpurīte.* ME IV 445; *burdītēm... tautu meitas vaiņaciņš.* EH I 254),
- Pētera Šmita krājuma *Latviešu pasakas un teikas (tas murmēdams vien nuogāja pruojam.* ME II 670; *viņš tuos labi par tuo pārrāja un izsunīja.* ME III 172; *tie bija nuopirkušies zemi, uztaisījuši pilis un dzievā kā pusķēniņgi.* ME III 429),

- Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rakstu krājuma (*taba, taba tautu dēls tava liela bagātība*. ME IV 121; *uz baznīcu un mājās braucot 4–6 raitnieki jā braucējiem pa priekšu* ME III 471) u. c. materiāliem.

Kopumā rakstā tiks analizētas 665 Bārtas izloksnes leksēmas. Aplūkojot ME, EH iekļauto Bārtas izloksnes leksiku, redzams, ka gandrīz puse no visām aplūkotajām leksēmām ir substantīvi, tas ir, 330 leksēmas jeb 49,6 %. Liels skaists arī verbu: 253 leksēmas jeb 38 %, kas ir nedaudz vairāk nekā trešdaļa visu leksēmu. Ievērojami mazāks skaits ir adjektīvu un adverbu: 5,7 % un 4,5 %. Citu vārdšķirņu leksēmu skaits ir ievērojami mazāks: konstatētas 7 partikulas jeb 1,1 % no visu leksēmu skaita, 2 interjekcijas, 2 numerāļi, 2 saikļi un tikai 1 prievārds (sk. 1. att.).

1. attēls. Bārtas izloksnes iedalījums pa vārdšķirām (%).

ME, EH materiālos fiksēti divi Bārtas izloksnē lietoti **saikļi**: *jā* ‘ja’ (ME II 105); latviešu literārajā valodā leksēma *jā* ir partikula (‘1. lieto apstiprinātu jautājumā izteikto pieņēmumu; 2. pozitīva atbilde (piemēram, uz kādu priekšlikumu LLVV-e); **job** ‘kaut tikai’ (ME II 108; sal. saikli *job* LLVV-e, kur tas lietots ar citu nozīmi).

Vārdnīcā reģistrēti arī divi **numerāļi**, kas uzlūkojami par fonētiskajiem dialektismiem ar patskaņa *i* pagarinājumu: **devīņi** (EH I 317), **septīņi** (EH II 478) un divas **interjekcijas**: **bāc** ‘attēlo troksni, piemēram, kaut kam iekrītot ūdenī’; sal. latviešu literārās valodas vārdu **blāc** ‘lieto, lai atdarinātu troksni, kas rodas, piemēram, kam lielam, smagam atsoties pret ko’ (LLVV-e). Iespējams, leksēma **bāc** varētu tikt uzskatīta par fonētisko dialektismu ar izlaistu *l* skaņu no leksēmas **blāc**; **vē** ‘pfu, tfū’; sal. latviešu literārās valodas vārdu **eē** ‘lieto, lai izteiktu nepatiku’ (LLVV-e) vai **phē** ‘lieto, lai izteiktu nicinājumu, riebumu, nosodījumu’ (LLVV-e).

ME, EH vārdnīcā konstatētas 7 **partikulas**, kas uzskatāmas par leksiskajiem dialektismiem, jo tām nav analogu latviešu literārajā valodā. Fiksētas partikulas: **be** ‘jel, taču’, **bele** ‘vienlīdz daudz (‘gleichviel’): *lai viņš iet b[ele] kur!* (EH I 212), **ben** ‘jel; taču’ (?), **juoču** ‘tiešām, patiesi’, **juk** ‘jā; bet’, **taba** ‘taisni, tieši’: *taba, taba tautu dēļs, tava liela bagātība* (ME IV 121), **tebe** ‘te’.

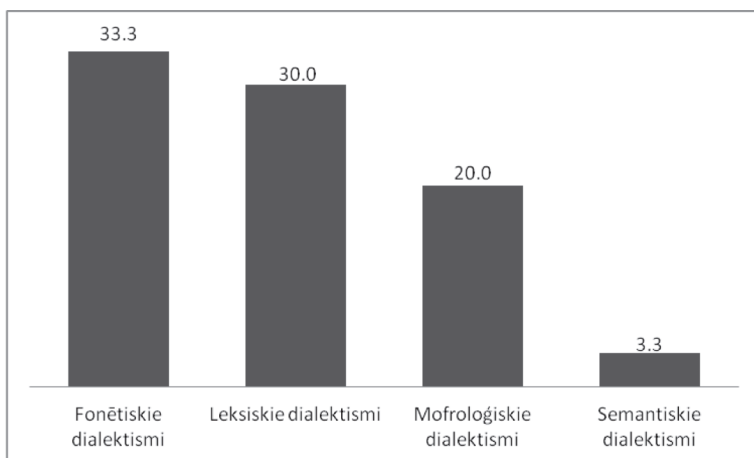
Partikulu nozīmes ir neviennozīmīgas un sarežģīti skaidrojamas, jo nereti vienai partikulai var piemist vairākas nozīmes, kas dažādi lietotas gan Bārtas izloksnē, gan tuvākajās kaimiņizloksnēs, tāpēc reizēm gala nozīme izsecināma vien no piemēra, ja tāds vārdnīcā dots. Līdzīga veida leksēmas nereti fiksētas gan kaimiņizloksnēs, gan plašāk Lejaskurzemē, piem., **ben** Dunikā (*ēd ben tu!* EH I 212), Rucavā (*vai tu ben esi gatavs?* EH I 212; *jāiēt ben te ar rēķuot*. Ābele 1927, 128; *ej, ben, ej!* LiepU), **juk** Nigrandē (*kuo tur bēdāties, kuo tur būt līdzēt juk nevari. / viņam juk nebija naudas*. ME II 115, 116), Rucavā (*juk, tuô veču mātu te ir daūdz*. LVDA 1967), **juoču** Dunikā (*juoču ‘vēl’ labāks*. ME II 125).

Atsevišķas leksēmas analizējusi Ieva Ozola, norādot, ka, piemēram, leksēma *juk* fiksēta jau Langija vārdnīcā, tāpēc tās lietojums ir sens, kaut gan 21. gs. izloksnēs vairs nav konstatēts. Savukārt leksēmas *ben* lietojums Rucavas izloksnē pierakstīts visu 20. gs., arī gadsimta beigās (plašāk sk. Ozola 2007, 395).

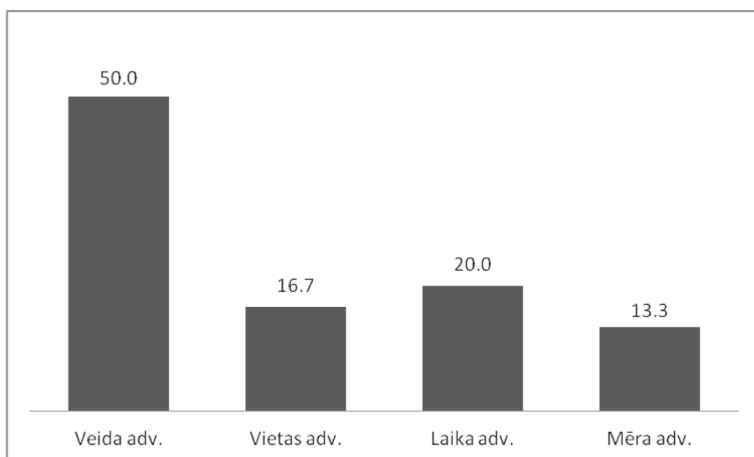
Analizētajā materiālā fiksēti 30 **adverbi**, no kuriem 13,3 % jeb 4 vārdi (*blaku, gana, garšļaukus, gulu*) ir latviešu literārās valodas vārdi, fiksēti *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* (turpmāk tekstā – LLVV), bet 26 leksēmas (86,7 %) uzlūkojamas par dialektismiem (sk. 2. att.). Reģistrēti tādi fonētiskie dialektismi kā *citūr* ‘citur’, *četrta* ‘četratā’, *ŗāpus* ‘rāpus’, *vairāks* ‘vairāk’ u. c. (33,3 % no kopējo adverbu skaita), morfoloģiskie dialektismi: *brīžis* ‘brīžiem’, *kājūm* ‘kājām’, *krustis* ‘krustām’ u. c. (30 % no kopējo adverbu skaita), kā arī vairāki leksiskie dialektismi, piem., *bļauri* ‘ļoti’, *čuruļus* ‘ar troksni’, *bānī* ‘kopā, barā’, *kūdi* ‘slikti’, *pavieņu* ‘kopā’, *suitis* ‘daudz’ (20 % no kopējo adverbu skaita) un viens semantiskais dialektisms *čakli* ‘skaisti, lieliski’ (kopā ar paralēlformu *čekli*).

Adverbi no leksiski semantisko grupu viedokļa latviešu valodniecībā tikuši iedalīti dažādi, piemēram, Arturs Ozolas izdalījis 11 apstākļa vārdu grupas (par to sk. Ozols 1961, 99–106), *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* adverbī dalīti *īpašību apstākļa vārdos*, *apstākļu apstākļa vārdos* un *stāvokļa apstākļu vārdos* (MLLVG 1959, 693–700). Savukārt *Latviešu valodas gramatikā* G. Smiltniece adverbus dalījusi sešās leksiski semantiskajās grupās: *vietas*, *laika*, *veida*, *mēra*, *no-lūka vai cēloņa* un *stāvokļa* apstākļa vārdi (plašāk par to sk. LVG 2013, 606–607). Rakstā izmantots G. Smiltnieces piedāvātais iedalījuma modelis.

ME, EH iekļautie Bārtas izloksnes adverbī pieder četrām leksiski semantiskajām grupām: fiksēti *vietas*, *veida*, *laika* un *mēra* apstākļa vārdi. No fiksētajiem 30 adverbiem 4 ir **mēra** apstākļa vārdi (sk. arī 3. att.): *pulku* ‘daudz’, *suitis* ‘daudz’,

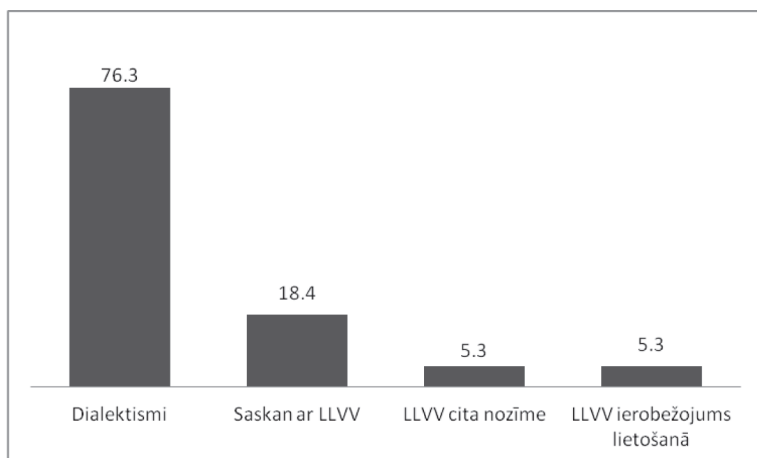
2. attēls. Bārtas izloknes adverbu iedalījums pēc dialektismu veida (%).

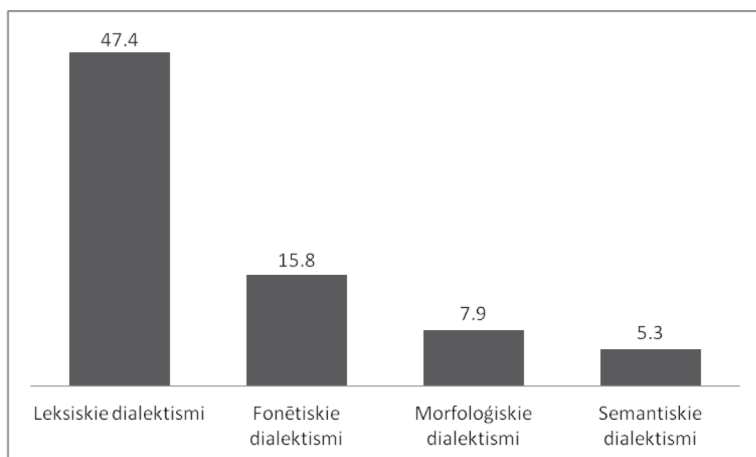
3. attēls. Bārtas izloknes adverbu iedalījums leksiski semantiskajās grupās (%).

vairāks ‘vairāk’ un literārās valodas vārds *gana* ‘diezgan, pietiekami’; 5 – **vietas**, 6 – **laika** apstākļa vārdi: *citūr* ‘citur’, *viršūm* ‘virs, virsū’, *visūr* ‘visur’; *brīžis* ‘brīžiem’, *nekadais* ‘nekad’, *vais* ‘vairs’; 15 – **veida** apstākļa vārdi, piem., *kājūm* ‘kājām’, *pagūbu* ‘līki, salīkuši’, *pamaģītēm* ‘pamazītēm’, *sugadu* ‘derīgi, noderīgi’ u. c., no kuriem divi ir arī literārās valodas vārdi: *gulu*, *garšļauku* (sk. LLVV-e).

Rakstam atlasītajā Bārtas izloknes leksikā fiksēti 38 **adjektīvi**. No tiem 76,3 % leksēmu uzskatāmas par dialektismiem, 18,4 % jeb 7 leksēmas fiksētas LLVV (piem., *brangs*, *pikts*, *skaidrs*, *smalks*), 2 leksēmas no 38 jeb 5,3 % vārdu LLVV doti ar citu nozīmi (*valks*, *āksts*) bet vēl 2 – ar ierobežojumu lietošanā (*leins* apv., *ticis* novec.; sk. arī 4. att.).

4. attēls. Bārtas izloknes adjektīvu raksturojums (%).

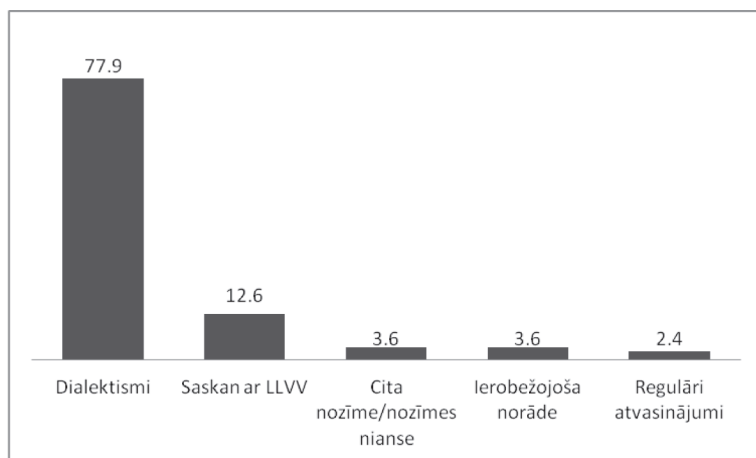

5. attēls. Bārtas izloknes adjektīvu iedalījums pēc dialektismu veida (%).

No 38 fiksētajiem adjektīviem un 29 dialektismiem 2 var tikt uzskatīti par semantiskajiem dialektismiem (*āksts* 'ātrs, žīgls', *valks* 'elastīgs'), 3 – par morfoloģiskajiem dialektismiem (*lēzns* 'lēzens', *miltuojs* 'miltains', *virsuvejs* 'virsējais'); ir fiksēti 6 fonētiskie dialektismi (*dails* 'daiļš', *grūts* 'grūts', *naģīgs* 'nadzīgs,') un 18 leksiskie dialektismi (piem., *denkts* 'stiprs, spēcīgs; stalts', *ķeists* 'dīvains, īpašs', *ķuls* 'neass', *rains* 'strīpains', *tiens* 'skaidrs (par laiku)', *žauds* 'jūtīgs, sāpīgs', sk. 5. att.).

Kā minēts iepriekš, **verbu** skaits ir krietni lielāks – 253 leksēmas jeb 38 % no visām vārdnīcā reģistrētajām leksēmām.

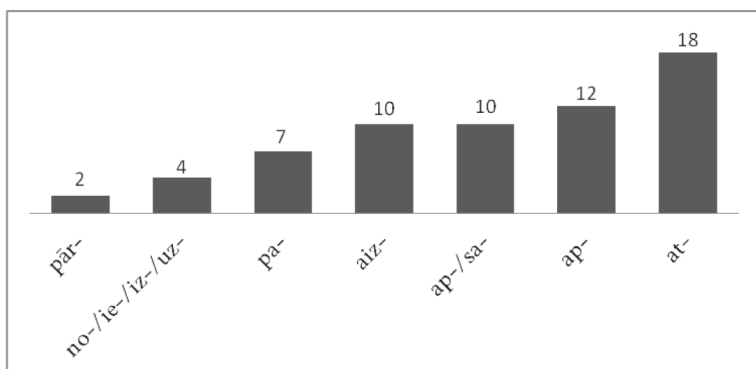
No 253 vārdiem ar latviešu literāro valodu pilnībā saskan 32 vārdi (piem., *aizspurgt, glaudīt, pateikt, ruobīt, tencināt, tirdīt*), 77,5 % jeb 197 leksēmas var uzlūkot par dažāda veida dialektismiem (piem., fonētiskie dialektismi: *līkt* 'līgt', *ņīkt* 'nīkt', *švepstēt* 'svepstēt' u. c.; morfoloģiskie dialektismi (galvenokārt *ājo*-celmu vārdi): *līmāt* 'līmēt', *mizāt* 'mizot', *šūpāt* 'šūpot' u. c.; leksiskie dialektismi: *ņakāt* 'burzīt', *sulpstīt* 'laizīt', *žvargzdēt* 'grabēt, skanēt' u. c.), 9 vārdiem dota cita nozīme vai nozīmes nianse (*čunčīnāt* 'auklēt, aijāt', *čūlāt* 'slaukt', *dauzīt* 'kopoties' u. c.), bet 9 leksēmām kāda ierobežojoša norāde vārda lietojumā (*bimbāt* **niev.** 'raudāt', *čiept* **sar.** 'zagt', *iraid* **novēc.** 'ir' u. c.). Savukārt 6 leksēmas uzlūkojamas par regulāriem atvasinājumiem, jo pamatvārds fiksēts LLVV (piem., *apka-bināt* 'apkārt (ar kaut ko)', *atkampt* 'atņemt, atraut', *atsvētīt* 'atkārtoti svētīt', sk. 6. att.).

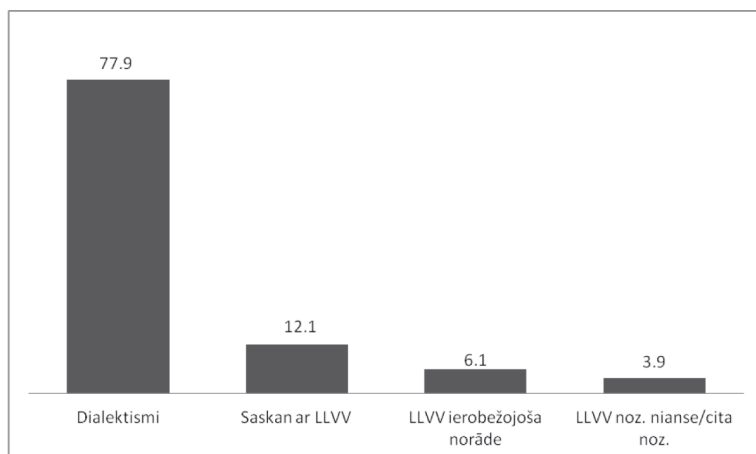
6. attēls. Bārtas izloksnes vārdu vispārīgs raksturojums (%).

Interesi piesaista vārdi, kas atvasināti ar piedēkli. Aplūkotajā Bārtas izloksnes materiālā tie ir 29,6 % jeb 75 leksēmas, piem., *aizlipt, apķirināt, noriedēt, pakavāt, pabizinēt, sarantīt, uzlipt*. No šīm 75 leksēmām 18 vārdiem fiksētas arī neatvasinātās formas: *dzīdināt, kavāt, ķezināt, kampt, kliest, švitināt, tricīnāt* u. c. Visbiežāk izmantotie piedēkļi ir **at-** (*atkast, atkleberēt, atremties* u. c.), **ap-** (*apdīpāt, apķirināt, appīkties* u. c.), **aiz-** (*aizaurēt, aizbarot, aizkast* u. c.), **sa-** (*sarantīt, sarinkt, sastukāt* u. c.), **pa-** (*pakavāt, pakremties, pasklidēt* u. c., sk. 7. att.).

Lielāko Bārtas izloksnes leksikas grupu Mīlenbaha-Endzelina vārdnīcā veido **substantīvi** – 330 leksēmas jeb 49,6 % no kopējā leksēmu skaita. LLVV fiksēts 12,1 % jeb 40 leksēmas no kopējo substantīvu skaita (*aizdurve, atāls, ezers, kovārnis, līdaka, vainags* u. c.), savukārt ierobežojošas norādes dotas 6,1 % jeb 20

7. attēls. Visbiežāk izmantotie verbu priedēkļi (reālie skaitļi).

8. attēls. Bārtas izloksnes substantīvu vispārīgs raksturojums (%).

leksēmām (piem., *čurkslis apv.*, *ģelzis novec.*, *raitnieks novec.*, *skuķis sar.*). Lielākā daļa no substantīviem ir fonētiskie, leksiskie vai morfoloģiskie dialektismi – kopā aptuveni 77,9 % jeb 257 leksēmas (piem., *grieztiņe* ‘neliela sprādze ar iegrieztiem ornamentiem’, *stribekls* ‘zupa’, *svikls* ‘biete’, *šķupele* ‘lāpsta’, *vārnači* ‘varžacis’, *žurks* ‘žurka’). Savukārt 13 substantīviem LLVV fiksēta nozīmes nianse/cita nozīme resp. leksēmas var tikt uzlūkotas par semantiskajiem vai daļēji semantiskajiem dialektismiem (*ciems* ‘labs, draudzīgs kaimiņš’, *puoga* ‘skava’, *stuks* ‘gabals, ko ieliek, iešuj’ u. c., sk. 8. att.).

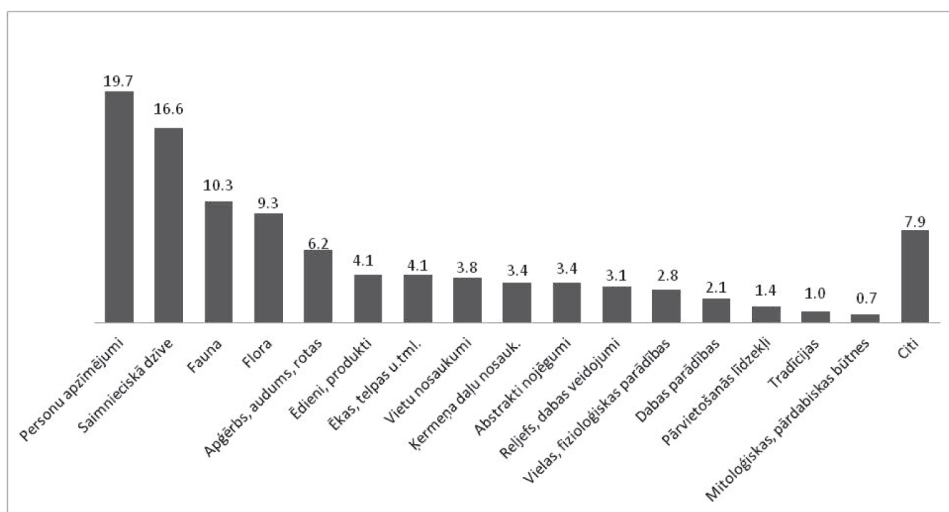
Bārtas izloksnē konstatētos substantīvus iespējams iedalīt vairākās tematiskajās grupās, kaut gan jāatzīmē, ka substantīvu iedalīšana tematiskajās grupās ir visai sarežģīta, jo daļa leksēmu grūti klasificējamas (piem., leksēmas *bilāde* ‘nodalījums pūra lādē’, *stuks* ‘gabals, ko ieliek, iešuj’, *šakums* ‘sazarojums’) vai arī tās būtu iekļaujamas vairākās tematiskajās grupās vienlaikus (par to sk. tālāk).

Aplūkojot substantīvus no tematisko grupu viedokļa, secināms, ka lielāko grupu veido dažādi personu apzīmējumi (19,7 %; šeit un turpmāk procentuālajā sadalījumā netiek ņemtas vērā tās 40 leksēmas, kas pilnībā saskan ar LLVV), piem., *badstaņķis* ‘cilvēks, kurš vienmēr ir badā’ (veidojies laikam no latviešu literārās valodas vārda *bads* (LLVV-e) + *staņķis* ‘rīma’ EH II 570), *ļegata* ‘plāpīgs cilvēks’, *mēlaģis* ‘melis’, *nerīža* ‘nemierīgs cilvēks’. Vienā grupā apvienoti priekšmetu un ar saimniecisko darbību saistīti nosaukumi (kopā 16,6 %), kuru nošķiršana visbiežāk ir problemātiska, jo nereti dažādi priekšmeti var tikt saistīti arī ar saimnieciskās dzīves reālījām, piem., *buozgalis* ‘nūja’, *dedeklis* ‘ierīce desu pagatavošanai’ (saistīts ar *dēt dēsas* ME I 461), *lēķas* ‘barjera (pār kuru lec zirgi un zēni)’, *puoga* ‘skava’, *spannis* ‘spainis’, *šņuors* ‘aukla’.

Salīdzinoši liels arī fiksēto augu un ar tiem saistīto leksēmu skaits – 9,3 % (piem., *apienis* ‘apinis’, *ērcetis* ‘paeglis’, *mātars* ‘mētra’, *ņātre* ‘nātre’).

Vēl var izdalīt tādas leksēmu grupas kā *apģērbs* (*arī rotas*) un *audums* (6,2 %, piem., *grieztine* ‘neliela sprādze ar grieztiem ornamentiem’, *lindruks* ‘svārki’, *uzkubeklis* ‘balts lakats, ko līgava sien zem vainaga’), *ēkas*, *telpas u. tml.* (4,1 %, piem., *dzieds* ‘dziedrs’, *istuba* ‘istaba’, *turnis* ‘tornis’), *ēdieni un produkti* (4,1 %, piem., *grupi* ‘putraimi’, *stribekls* ‘zupa’, *ukse* ‘mērce’), *vietu nosaukumi* (3,8 %, piem., *bieziens* ‘biezoknis’, *pilsāts* ‘pilsēta’, *sētiens* ‘pagalms’), *abstrakti nojēgumi* (3,4 %, piem., *ķīvis* ‘strīds’, *rida* ‘nemiers, troksnis’, *tiņģība* ‘ieradums’) u. c. (tematisko grupu procentuālo sadalījumu sk. 9. att.).

Samērā liela (7,9 %) ir grupa, kurā iekļauti dažādi neklasificēti vārdi, kas atsevišķas grupas neveido: *mazgs* ‘mezgls’, *muiži* ‘gruži’, *dziogalis* ‘mazs (20–30 cm garš) gabals’, *pārs* ‘pāris’, *sprāga* ‘plaisa, sprauga’, *strūga* ‘strūkla’, *skaitlis* ‘skaitlis’ u. c.

9. attēls. Substantīvu iedalījums leksiski tematiskajās grupās (%).

Aktuāli un nozīmīgi ikvienas izloksnes izpētē ir cilmes jautājumi. Tā kā Bārtas izloksne ir viena no Lejaskurzemes izloksnēm, te ir aktuāli dažādi valodu kontakti, piem., kuršu substrāts, zemgaļu valodas elementi; Lietuvas pierobežas tuvums ļauj pievērst uzmanību arī Žemaišu dialekta ietekmēm, aktuāls arī ģermānismu jautājums (par to sk. arī Laumane, Ozola 2006, 193–194). Rakstā tiks dots neliels vispārīgs ieskats Bārtas izloksnes leksikā no cilmes aspekta.

Līdzīgi kaimiņizloksnēm (piem., Dunikā, Nīcā, Rucavā) Bārtas izloksnē cilmes aspektā izdalāmas 2 pamatgrupas: **mantotā leksika** un **aizgūtā leksika**.

Bārtas izloksnes mantotajā leksikā izdalāmas 2 leksikas pamatgrupas. Līdzās indoeiropiešu vai baltu leksikas kopības slāņa leksikai Bārtas izloksnē sastop arī kursismus, kas ir relatīvi jaunāks leksikas slānis.

Par kursismiem tradicionāli uzskata baltu cilmes vārdus, kuriem piemīt kuršu valodai raksturīgas fonētiskas, morfoloģiskas vai semantiskas īpatnības, piem., diftongiskie savienojumi *-an-*, *-en-*, *-in-*, *-un-*, kursiskais *ei* divskaņa *ie* vietā, īss patskanis *o* patskaņa *u* vietā, vietvārdi un personvārdi ar piedēkļiem *-and-*, *-ik-*, *-il-* u. c. (plašāk sk. Endzelīns 1951, 6–8; Rudzīte 1995, 69–72; Breidaks 1999, 24–25; Dini 2000, 239–240; Laumane 2004, 185). Blakus jau nosauktajiem kursismu noteikšanas kritērijiem, B. Laumane īpaši akcentē arī vārda izplatību – tā ģeogrāfiju (par to Laumane 2004, 185).

Tomēr minētās īpatnības vien neļauj droši spriest par vārda kursisko cilmi, jo līdzīgas pazīmes var būt arī lituānismiem, piem., arī lietuviešu valodā ir saglabāti tautosillabiskie savienojumi *-an-*, *-en-*, *-in-*, *-un-* latvisko *uo*, *ie ī*, *ū* vietā, tādējādi tie atsevišķos vārdos varētu norādīt uz aizguvumu no lietuviešu valodas.

Droša kursismu pazīme nav arī īss *o* īsa *u* vietā. Lai gan latviešu valodā tas ticis uzlūkots par kuršu valodas reliktu (par to sk. iepriekš minētajos avotos), taču B. Laumane, atsaucoties uz E. Kagaines disertāciju par ziemeļrietumu Vidzemes izloksni Ērģemi, min, ka te šī parādība, iespējams, izveidojusies Baltijas somu, galvenokārt igauņu valodas iespaidā (Laumane 1973, 22). Savukārt, aplūkojot Popi un kaimiņizloksnes, Lida Krautmane-Lohmatkina norāda, ka „patskani *o* sastop kā senos, tā jaunos aizguvumos [...]” un ka „vecākās paaudzes valodā bieži sastopami vārdi, kas aizgūti no Baltijas jūras somu valodām vai vācu valodas”; autore devusi arī plašu vārdu sarakstu ar *o* (Krautmane-Lohmatkina 2002, 100–124).

Šāds pārveidojums ir viena no spilgtām fonētiskām iezīmēm Ziemeļkurzemes leksikā: divskaņa *au* vietā lietots *ou* (Endzelīns 1951, 124; Graudiņa 1972, 158; Rudzīte 1994, 301). Šis *ou*, pagarinot divskaņa pirmo komponentu un reducējot otru, tālāk pārveidots par garu *ō*, piem., *es lōkas* ‘laukos’ *neiet* Vārvē, *brōkt es māk* Ventā, *latveš tōtdziesem* ‘tautasdziesma’ Ugālē u. c. (Graudiņa 1972, 158). Milda Graudiņa norāda, ka šī parādība vairs sastopama tikai visvecāko ļaužu runā,

pētniece uzsver, ka „ekspedīcijās savāktajos materiālos visvairāk ir *ō* vai *ou* (pēdējo visbiežāk dzird jau 60–70 gadus vecu izlokšnes pārstāvju runā). [...] Jaunāku ļaužu runā labializācija visās dziļo tāmnieku izlokšnēs ir spēcīga – *au* vietā runā *ou*, bet garu *ō* skaņu viņu runā vairs nedzird” (Graudiņa 1972, 158). Ziņas par šīs parādības ģeogrāfisko izplatību var iegūt arī vairāku LVDA karšu komentāros, sal., piem., *tas garenais labak stāu liet laike ka tas apaļeis, ka viņ sakrou, tas i stirp Mērsragā* (LVDA 158), *šou ceple a lāpast* Zlēkās (LVDA 181), *tuo souc pa danciņ, ka griež tuo riten* Upesgrīvā (LVDA 186).

Lai gan M. Graudiņa min, ka šī parādība ir izzūdoša, tomēr vēl 20./21. gs. mijā iegūtajos Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta materiālos sastopama divskaņa *au* pārveidošana par *ou* vai *ō*, piem.: *jounpiens* ‘pirmpiens’ Ugālē (LiepU); *grib mān ražēn pūr, / uōtrs daiļ ōgumiņ.* / *tik tuō viēn es neziņ, / kuō grib trešais tōtiņdēls* Ventspilī (LiepU).

Ziemeļkurzemē īsa *u*, dažkārt *a* vietā, bieži runāts īss *o*, piem.: *čopa* ‘čupa’ (Vandzenē, Popē), *kombars* ‘nelīdzenums’ (Rudzīte 1995, 71). Līdzīgi runāts arī nosaukuma *kartupelis* variants *topelis* (sal. *tupelis*), piem., Popē, Ancē, Dundagā, Puzē un *topiņš* Dundagā (sk. LVDA 44. k.).

Latviešu dialektoloģijā šis vēl ir pētāms jautājums, jo tā arī līdz galam nav skaidrs, kāpēc šāds pārveidojums, ja tas radies kuršu valodas iespaidā, sastopams galvenokārt Kurzemes ziemeļu daļā, bet nav kompakti fiksēts Lejaskurzemes izlokšnēs (Ziemeļkurzemē saglabāties lībiešu valodas iespaidā?). Tādēļ, lai iegūtu lielāku skaidrību par *o* skaņas cilmi minētajā areālā, būtu jāapzina pilns vārdu saraksts, to izplatība izlokšnēs, jānoskaidro *o* skaņas lietojums *u* skaņas, kā arī citu patskaņu vietā.

Iespējamie Bārtas izlokšnes kursismi ir, piemēram:

dēnkts ‘stiprs, spēcīgs; stalts’ (kursisms Ābele 1928, 139; ME I 445),

kast ‘rakt, ņemt (piem., kartupeļus)’ (iespējams kursisms Ābele 1928, 139),

krante ‘mala’ (visticamāk kursisms, kas radniecīgs liet. *krañtas* vai *kriañtas* „steiles, hohes Ufer”, *kránta* „берер”, *kráñtas* „грань, острый угол”, kr. *крыть* „steiles Ufer” u. c. ME II 259; LEW 288),

lipt ‘kāpt’ (iespējams kursisms Ābele 1928, 139),

mēncā, mēncs ‘menca’ (kursisms Ābele 1928, 139; ME II 602; LEV 2001, 582),

mente ‘neliela koka lāpstiņa maisīšanai’ (aizgūvums no kuršu valodas vai no liet. *meñte* ‘ein dem Schulterblatt ähnliches Brettchen’ ME II 601),

sklanda ‘kārts’ (vārds uzlūkots par kursismu; sal. liet. *sklindas* vai *sklāstis* ‘aizbīdnis’, *sklēsti* ‘aizbultēt’ ME III 881–882).

Aizgūtājā leksikā izdalāmas 3 leksikas pamatgrupas: *lituānismi*, *slāvismi*, *ģermānismi*.

Lai gan Bārtas izloksne nav pierobežas izloksne, tomēr Lietuvas robežas tuvums (nepilni 20 km) nodrošina samērā lielu lietuviešu valodas ietekmi. **Lituānismu** noteikšanā izmantojami četri kritēriji: *fonētiskais* (piem., *ķ, ģ* lietojums latvisko *c, dz* vietā; *š, ž* latvisko *s, z* vietā; tautosillabisko savienojumu *-an-, -en-, -in-, -un-* izmantojums latvisko *uo, ie, ī, ū* vietā), *morfoloģiskais* (piem., deminutīvpiedēkļu *elis, -ele* lietojums; izskaņu *-išķe, -išķi / -iški* izmantojums), *semantiskais* (piem., nozīmju sašaurināšanās, paplašināšanās vai nozīmju iekļaušanās aizguvējvalodas semantikas attīstības modeļos), *areālais* (leksēmu lokāla izplatība galvenokārt pierobežas izloksnēs) (plašāk par lituānismu noteikšanas kritērijiem sk. Markus-Narvila 2010, 31–38). Bārtas izloksnē fiksēti tādi iespējami lituānismi kā, piemēram:

antiķis ‘uzacs’ (< liet. *añtakiai* ‘etwas über den Augen’ EH I 70),

brandži ‘ar mizām vārītas lielās cūku pupas’ (< liet. *brāndis* ‘t. p.’ („Beruht auf li. *brandis* „dass” EH I 237), kas ir gan literārās valodas vārds – ‘piebriedusi pupu vai zirņu pāksts’, ‘ēdiens no vārītām šādām pākstīm’, gan sastopams izloksnēs piem., Šauļu raj., Jonišķu raj., Pluņģes raj., Mažeikōs u. c., plašāk sk. LKŽ-e),

brīzāt ‘švikāt’ (sal. liet. *brēži* ‘skrāpēt; skrambāt; brāzt’, piem., Gargždos Klaipēdas raj. LKŽ-e),

ģelzis ‘naža asmens’ (< liet. *gelžis* ‘Eisen’ ME I 426),

ģirdulis ‘cilvēka vai dzīvnieka mazulis, kas ir zīdīts ar pudelīti’ (iespējams lituānisms; sal. liet. *girdūklis* ‘t. p.’ EH I 427)

kadēģis, kadģis ‘paeglis’ (iespējams lituānisms ME II 131; par cilmi sk. arī LEV 2001, 366; LVDA 47),

kūģis ‘siena saišķis, kūlis’ (< liet. *kūģis* ‘siena guba’ ME II 332),

ķirmēt ‘slaištīties’ (< liet. *kiřmēti* ‘быть точиму червями’, *kirmyti* ‘träge schlafen’ ME II 384),

mārte ‘vedekla’ (lituānisms, saistīts ar *mārša* ME II 585),

mēlaģis ‘melis’ (< liet. *melāģis* ‘melis’ ME II 594; sal. *melāģis* ‘t. p.’ Eržvilkā Jurbarkas raj., Marcinkonē Varēnas raj., Tauragnos Utenas raj. u. c. LKŽ-e),

pabūgt ‘kļūt sāpīgam (?)’ (*visu nakti naudu skaitījis, ka pirksti pabūģuši*. EH II 123) (iespējams lituānisms; saistīts ar liet. *pabūģti* ‘scheu werden’ EH II 123; sal. liet. *pabūģti* ‘pavargti, parsimušti, imti skaudēti (apie kojas, rankas)’, piem., Klaipēdas raj., Skodā, Šauļos, Šilutes raj. LKŽ-e),

peņķālis ‘trīs līdz četri nišu audekls’ (lituānisms EH II 224),

rains ‘raibs’ (intonācija norāda, ka lituānisms ME III 470; sal. liet. *rainas* ‘svītra, svītrains; svītrains’ LKŽ-e),

rubeža ‘robeža’ (sal. *rubezis* ‘robeža’ < no liet. *rubēģius* ‘t. p.’ ME III 55; lietuviešu valodā vārds aizģūts no bkr. *рубeж* LKŽ-e; ņemot vērā Bārtas izloksnes ģeogrāfisko no-

vietojumu, leksēma *rubeža* visticamāk pārņemta no lietuviešu valodas, tādējādi Latvijas pierobežas izloksnēs tā uzlūkojama par lituānismu),

vaizdīks ‘? Lichtnelke (lychnis dioica)’ (ar lietuviešu valodas starpniecību < bkr. *zbozduk* ME IV 488),

vārtīkļi ‘zirnekļa tīkli’ hibrīdvārda pirmā daļa *vār(i)s* ‘zirneklis’ (< liet. *vóras* EH II 764; „Lett. *vāris* ‘Spinne’, *vārtīkls* ‘Spinnewebe’, *vārtiņkšļi* (Lituanismus od. Kuronismus) dass.” LEW 1274),

žands ‘zods’ (< liet. *žandas* ME IV 789),

žauds ‘sāpīgs’ (< liet. *žaudis* ‘jūtīgs, sāpīgs’ ME IV 790).

Samērā lielu Bārtas izloksnes leksikas grupu veido **ģermānismi**, kas jau izsenis plaši pārstāvēti ne tikai Lejaskurzemē, bet arī plašāk Latvijā. Ģermānismu kvantitāti latviešu valodā apliecina gan Jāņa Zēvera (Sehwers 1918, 11–18; Sehwers 1953, 1–166) un Sabīnes Jordanas pētījumi (Jordan 1995, 53–117), gan arī pētnieks Arturs Ozols, minot, ka „senākais patapinājumu slānis no (viduslejas) vācu valodas latviešu leksikā ir ļoti plašs” (Ozols 1993, 62). To akcentē arī Ojārs Bušs, norādot, ka „latviešu valodā leksiskie aizguvumi no ģermāņu valodām veido aizgūtās leksikas lielāko daļu” (Bušs 2008, 122; sk. arī Bušs 1976, 3). Savukārt E. Kagaine, norādot uz ciešajiem vācu valodas un latviešu valodas vēsturiskajiem sakariem, min, ka tie „dažādās saimnieciskās un kultūras dzīves jomās ir atstājuši pēdas valodā un tās struktūrā – gan visā latviešu literārajā valodā, bet it īpaši izloksnēs, kur saglabājušies un vēl tiek lietoti daudzi tādi aizguvumi, kas latviešu literārās valodas apzinātas kopšanas un veidošanas rezultātā ir no tautas kopvalodas izzuduši vai arī tiek lietoti tikai noteiktos stilistiskos nolūkos” (Kagaine 1972, 173).

Aizguvumi no vācu valodas latviešu valodā veido divus slāņus: senāko – no viduslejasvācu valodas [..] un jaunāko – no jaunaugšvācu valodas (Laua 1981, 109, 110; pēc citas terminoloģijas viduslejasvācu un augšvācu valodas Lele 1993, 19 ar norādīto literatūru). O. Bušs uzsver, ka svarīgi pievērst uzmanību arī baltvācu [resp. vācbaltu – L. M.–N.] sarunvalodas un zviedru valodas ietekmei (Bušs 2008, 123).

Dienvidrietumkurzemē ģermānismi ir plaši sastopami, piemēram, Brigita Bušmane norāda, ka Nīcas dainās no viduslejasvācu valodas aizgūti vārdi *brišs*, *pāde*, *skutuls*, *sprūte*, *stieģelis*, *zeids*; no lejasvācu valodas: *ķenka*, *ķilķins*, *vaņķēt*, *zesis* u. c. (Bušmane 2004, 176; to apliecina arī LVDA materiāli). Ģermānismu samērā lielais īpatsvars varētu būt skaidrojams ar tiešo kontaktu ietekmi: jau 12. gs. otrajā pusē Latvijā sāk iespieties vācieši bet, piemēram, 18. gs. Baltijā no Vācijas ierodas un apmetas uz dzīvi visdažādāko nozaru pārstāvji: mācītāji, skolotāji, amatnieki; sevišķi liels ieceļotāju skaits ir no Austrumprūsijas (plašāk par to

Lele-Rozentāle 2001, 208; plašāk par ģermānismiem Lejaskurzemes, īpaši Bārtas kaimiņizloksnē Rucavā, sk. Markus-Narvila 2011a, 139–173).

Arī Bārtas izloksnē konstatēta virkne ģermānismu, piemēram:

atlašāt 'atšķaidīt' (sal. *atlešāt* 't. p.', kam pamatā vācu *löschen* 'dzēst; slāpēt' EH I 153),

bakāt 'bāzt' (sal. *bakāt* 'mīcīt', latv. *bakat* līdz ar liet. *bakoti* 'паковать' kā blakus forma no *pakat* 'packen' aizgūta no vācu valodas ME I 252),

brīšs 'svaigs' (< vlv. *vrisch* EH II 242; Sehwers 1953, 17; Jordan 1995, 57),

gruce 'miežu putraimu zupa vai biezputra' (līdz ar liet. *grūcē* 'putraimi' vai ar lietuviešu valodas starpniecību aizgūts no vācu valodas EH I 410; sal. vlv. *grutte* 'putraimi, putraimu biezputra' Schiller, Lübben 1876, 161, vav. *grütze*, sav. *gruzzi*, arī vlv. *grütte*, *görte* un vācu *Grütze* '1. putraimi; 2. putra' Kluge 1975, 276),

knaģis 'veļturis' (< vlv. vai lv. *knagge* 'Knagge' (Sehwers 1918, 150; Sehwers 1953, 53; Jordan 1995, 67),

lindruks 'svārki', arī **apakšlindruks** 'apakšsvārki' (< vlv. *lyntrock*, *lintrock* Sehwers 1953, 72; Jordan 1995, 75 vai vācu dial. *lintrock* ME II 471; Konstantīns Karulis norāda: aizgūts no austrumfrīzu *lindrokk* vai vlv. *lintrock* 'lenšu svārki' LEV 2001, 537–538),

luse 'loterija' (ģermānisms; sal. *luōze*, *luōzēt* 'Los' Sehwers 1918, 153; *luōze* 't. p.' Sehwers 1953, 74),

pabeņķe 'sola apakša' (sal. formas *pabeņķe* otro daļu *beņķe*, resp. *beņķis* 'sols'; < vlv. *bank(e)*, *benke*, *benk* 'Bank' Sehwers 1918, 143; ME II 279; Sehwers 1953, 10; Jordan 1995, 55),

šķupele 'lāpsta' (< vlv., lv. *schüffel(e)* ME IV 54–55; Sehwers 1953, 133; Jordan 1995, 101),

šmuks 'skaists' (Latviešu *šmuks* < no vācu *schmuck* Sehwers 1953, 136; sal. *smuks* < vlv. *smuk* 't. p.' ME III 969),

šnuors 'aukla' (aizgūvums no vlv. valodas: *snor* ME III 979; *snōr* LEV 2001, 999 vai lv. *snoor* LEV 2001, 999).

Aizgūvumi no slāvu valodām jeb **slāvismi** latviešu literārajā valodā veido nozīmīgu leksikas daļu. Valodā tie ienākuši dažādos laika posmos: senākais aizgūvumu slānis aptver 9.–11. gs., bet jaunākais – 18.–19. gs. (plašāk par slāvismu hronoloģiju sk. Laua 1981, 108–109).

Pirmās norādes par slāvismiem dod jau Kristofora Fīrekera un Jāņa Langija vārdnīcu rokraksti un tās attiecas uz poļu valodu; pirmo norādi par aizgūvumu no krievu valodas ir pievienojis F[?]. Veigelis 1748. g. latviski vāciskās vārdnīcas manuskriptā (Zemzare 1961, 414).

Kā redzams, aizgūvumi no slāvu valodām latviešu literārajā valodā, kā arī izloksņu leksikā veido nozīmīgu leksikas grupu, taču atšķirībā no Latgales citur Latvijā, tostarp Lejaskurzemes izloksnēs, slāvismi ir mazāk raksturīgi (par to sk. arī Лаймане 1977, 55). Lejaskurzemes izloksnēs problemātisks arī slāvismu traktē-

jums, jo daļa leksēmu var būt ieviesušās ar lietuviešu valodas starpniecību (plašāk par slāvismiem Lejaskurzēmē un Bārtas kaimiņizloksnēs Rucavā sk. Markus-Narvila 2011a, 143–156; Markus-Narvila 2011b, 174–181).

Aplūkotajā Bārtas izloksnes materiālā fiksēti tikai atsevišķi slāvu cilmes vārdi, piemēram:

biguzis ‘maizes zupa’ (latviešu *biguzis*, arī liet. *bīguzas* < bkr. *бѹзѹс* ‘eine Art Speise’ ME I 294, LKŽe; savukārt B. Bušmane precizē, ka „atvasinājumu plašais semantiskais sazarojums un poļu, kā arī kaimiņvalodu dotumi rosina domāt, ka varbūt ir bijuši divi semantiski atšķirīgi aizguvuma avoti. Pagaidām ticamāk šķiet, ka vārds *biguzis* latviešu izloksnēs ienācis no poļu valodas Bušmane 2007, 270),

kavāt ‘1. slēpt; sargāt; 2. bedīt’ (tā kā vārds sastopams galvenokārt Kurzemes dienvidrietumos, tas ar lietuviešu valodas starpniecību aizgūts no slāvu *xovati* ‘t. p.’ ME II 181 vai poļu *pochovac* Laumane 2004, 191; sal. liet. *kavóti* ‘paglabāt, glabāt; kopt’ „*kavóti, -ója, -ójo* (l. *chować*, brus. *хавать*)” LKŽe),

kūds ‘vājš’ (latv. *kuds* līdzās *kuods* un liet. *kūdas* aizgūts no krievu *худъ* vai poļu *chudy* ME II 332; LEW 304; Лаумане 1977, 56),

lajāt ‘lamāt’ (aizgūts no kr. *лѣять* EH I 727),

svikls ‘biete’ (līdzās liet. *sviklas* vai ar lietuviešu valodas starpniecību aizgūts no poļu *swikła* ME III 1157).

Vislielākajā mērā no aizguvumiem izjūtama vācu valodas ietekme, ko nodrošina ilgstošie vēsturiskie kontakti, un lietuviešu valodas ietekme, ko nodrošina Lietuvas tuvums (nepilni 20 km). Lietuviskas cilmes leksēmas Bārtas izloksnē sastopamas gan 20. gs. vidū, gan nereti vēl arī mūsdienās. Iespējams, Bārtas izloksnē konstatējami vēl vairāki potenciāli aizguvumi no lietuviešu valodas, ģermāņu vai slāvu valodām, taču tad nepieciešams veikt padziļinātus Bārtas izloksnes leksikas cilmes pētījumus. Atsevišķu leksēmu cilme arī grūti un neviennozīmīgi skaidrojama, piemēram:

dēnkastes ‘sveiciens (?)’ *dēnkastes paduot* Bārtā (EH I 315); sal. atbilstošu verba formu kaimiņizloksnēs *dēnkuoties* ‘pateikties’ Nīcā (EH I 316).

No baltu valodām ar līdzskani *n* vārda saknē arī prūšu *dīnckun* ‘pateicība’, *dīnkaut* ‘pateikties’, *dīnkausnan* ‘pateicība’ (aizgūti no poļu valodas (sal. poļu *dzięka, dziękować*), par to sk. LEW 86; Топоров 1975, 346–347; Mažiulis 1988, 204–205).

Fonētiski atšķirīgs ir verbs *diēkuotiēš* ‘pateikties’ Nīgrandē (ME I 481), ar ko saskan kursenieku izloksnē Kuršu kāpās reģistrētais *diēkavati* ‘tencināt, pateikties’ (Plāķis 1927, 53) un *padiēkavati* ‘pateikties’ (Plāķis 1927, 70). Citi fonētiskie varianti reģistrēti galvenokārt Dienvidlatgalē: *džjākavāt*, *padzjākavāt* ‘pateikties’ Kalupē (KIV I 299; KIV II 110) un fonētiskais variants *padzjākavāt* ‘t. p.’ Aulejā, Dvietē, Kalupē, Liksnā, Nīcgalē, Vārkavā (plašāk par aizguvumiem no baltkrievu valodas latviešu valodā un Latgales izloksnēs sk. Янковяк 2014).

Līdzīgas leksēmas fiksētas arī kaimiņvalodās: Lietuvā un lietuviešu rakstu avotos, piem., *dėkavonė* (< bkr. *djakovanbe*) 'pateicība, pateikšanās' un verbs *dėkavóti* '1. pateikties; 2. svētīt, dot svētību' (< bkr. *djakovato* (tagad *dzjakovac*) LEW 86; LKŽ-e), poļu *dziękować* 'pateikties' (Brückner 1927, 112).

Līdz ar daudzajiem radu un kaimiņvalodās fiksētajiem leksēmu variantiem, minēto latviešu valodas izlokšņu leksēmu aizgūšanas ceļi ir neskaidri un nav viennozīmīgi skaidrojami:

1. Leksēma *dėnkastes* var būt veidojusies, atvasinot to ar piedēkli *-ast-* (kā zināms, piedēklis *-ast-* latviešu valodā jau izsenis izmantots dažādu leksēmu darināšanā; sal., piem., mūsdienu latviešu literārajā valodā lietotās leksēmas *cienasts*, *mielasts* vai izloksnēs sastopamās *glabasts* 'glābiņš' Aknīstē, *guodasts* 'godība' Kuldīgā, *kungaste* jeb *kungasts* 'kundzība' Varakļānos, *dėvasti* 'dāvanas', bet leksēma *zvėrastība*, *zvėrestība* 'zvėrests' fiksētas jau Gustava Bražes un K. K. Ulmaņa vārdnīcā; plašāk par leksēmām ar piedēkli *-ast-*, *-est-* sk. Endzelīns 1951, 375; attiecīgās leksēmas un to fiksējumu vietas sk. arī ME, EH).

2. ME norādīts, ka leksēmas *diėkuótiėš* (kā rāda žemaišu izlokšņu fonētika ar *ie* no *ė*) pamatā liet. *dėkà* 'Dank' (ME I 481; liet. *dėkà* 'pateicība' < bkr. *djaka* plašāk par cilmi sk. LEW 86). Tas varētu liecināt, ka arī līdzīgās leksēmas latviešu valodā, iespējams, ienākušas no lietuviešu valodas.

Minēto leksēmu aizgūšanas avoti ir dažādi, piemēram, Kalupē un citās Latgales izloksnēs leksēmas *džjėkavāt*, *padžjėkavāt*, *padžjėkavāt* < bkr. *дзякаваць*, (*па*)*дзякаваць* 'pateikties', kas senbaltkrievu avotos fiksētas ap 15. gs. Baltkrievu vārds aizgūts no poļu valodas; sal. poļu *dziękować* 'pateikties', kas ienācis no vācu valodas; sal. sav. *danc*; ietekmējis plur. *denk* un darbības vārds *denken* (par baltkrievu *дзякаваць* cilmi plašāk sk. ЭСБМ 1985, 137; Топоров 1975, 346–347; Янковяк 2014).

Savukārt Lejaskurzemē lietotās leksēmas (*dėnkuoties*, *dėnkastes*, *diėkuótiėš*) norāda uz senāku aizgūšanas posmu, piemēram, latv. *dėnkastes* kopā ar prūšu *dīnkaut* norāda uz leksēmas aizgūšanu no vācu (senaugšvācu) valodas (vai ar poļu valodas starpniecību?).

K. Mīlenbaha, J. Endzelīna, E. Hauzenbergas *Latviešu valodas vārdnīcā* un tās *Papildinājumos* fiksētā Bārtas izloksnes leksika ir salīdzinoši plaša (ap 660 vienību), taču tās iedalījums vārdšķirās ir nevienlīdzīgs, dominē substantīvi (330) un verbi (253), krietni mazāks skaits ir adjektīvu (38) un adverbu (30).

ME, EH visplašāk sastopamā grupa – substantīvi – ir grupējami plašā tematisko grupu lokā, piem., *personu apzīmējumi*, *saimnieciskā dzīve*, *flora*, *fauna*, *reljefs*, *pārtikas produkti un ēdieni*, *apģērbs un audumi* u. tml.

Analizētajā materiālā redzams, ka skaitliski lielākajās vārdšķiru grupās (substantīvos, verbos, adjektīvos, adverbos) konstatējami visa veida dialektismi: **fonētiskie** (*grūts*, *lošņāt*, *ņātre* u. c.), **morfoloģiskie** (*lūkāt*, *miltojušs*, *skrūva*, *šūpāt* u. c.), **leksiskie** (*luksāt* 'iet', *naģe* 'varde', *suitis* 'daudz' u. c.), **semantiskie** (*ciems* 'kaimiņš', *spurdze* 'metāla zvaigzne, kas griežas' u. c.)

Bārtas izlokšnes leksika ir gan mantota, gan aizgūta. Aizguvumos dominē **lituānismi, ģermānismi un slāvismi**, līdzīgas paralēles vērojamas visā Lejaskurzemes izlokšņu leksikā.

ME, EH iekļautā Bārtas leksikas analīze apstiprina leksēmu stabilu lietojumu Lejaskurzemes areālā, jo lielākā daļa vārdnīcā fiksēto leksēmu sastopamas gan Bārtas kaimiņizlokšnēs, piem., Dunikā, Grobiņā, Nīcā, Rucavā, gan plašāk Lejaskurzēmē.

Avoti un literatūra

- Ābele 1927 – Anna Ābele. Par Rucavas izlokšni. *Filologu biedrības raksti*, VII, 112.–128. Rīga: A/s J. Pētersona un b-dri spiestuve.
- Ābele 1928 – Anna Ābele. Rucavas izlokšne. *Filologu biedrības raksti*, VIII, 135.–144. Rīga: J. Pētersona un b-dri spiestuve.
- Breidaks 1999 – Antons Breidaks. *Ievads baltu valodniecībā*. II daļa. Daugavpils: Saule.
- Brückner 1927 – Alexander Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakow: Nakład Właśc. Krakowskiej spółki wydawniczej.
- Bušmane 2004 – Brigita Bušmane. Lejaskurzemes leksika tautasdziesmās un mūsdienu izlokšnēs. *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*, 128.–179. Liepāja: LiePA.
- Bušmane 2007 – Brigita Bušmane. Ēdieni un to nosaukumi Rucavā. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*, 252.–292. Liepāja: LiePA.
- Bušs 1976 – 7. *apvidvārdu aptauja. Aizguvumi no ģermāņu valodām*. Sast. O. Bušs. Rīga: Zinātne.
- Bušs 2008 – Baltvācu sarunu valodas ietekmes pēdas latviešu valodas leksikā. Ojārs Bušs. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*, 122.–132. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Dini 2000 – Pjetro Umberto Dini. *Baltu valodas*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- EH I, II – Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sējums. Rīga, 1934–1946.
- Endzelīns 1951 – Jānis Endzelīns. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Graudiņa 1972 – Milda Graudiņa. Dažas mainīgās un noturīgās dziļo tāmnieku izlokšņu fonētiskās īpatnības. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973*, 51.–166. Rīga: Zinātne.
- Jordan 1995 – Sabine Jordan. Niederdeutsches im Lettischen: Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen. *Westfälische Beiträge zur niederdeutschen Philologie*; 4, 1–124. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.
- Kagainē 1972 – Elga Kagainē. Aizguvumi no ģermāņu valodām Ērgemes izlokšnē. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973*, 171.–196. Rīga: Zinātne.
- Kluge 1975 – Friedrich Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 21. unveränderte Aufgabe. Berlin, New York.
- Krautmane-Lohmatkina 2002 – Lida Krautmane-Lohmatkina. *Pope un kaimiņizlokšnes*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Laua 1981 – Alise Laua. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
- Laumane 1973 – Benita Laumane. *Zivju nosaukumi latviešu valodā*. Rīga: Zinātne.
- Laumane 2004 – Benita Laumane. Par kursismiem mantāt un ramīt. *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*, 185.–196. Liepāja: LiePA.
- Laumane, Ozola 2006 – Benita Laumane, Ieva Ozola. Lejaskurzemes izlokšņu izpētes problēmas. *Letonikas pirmais kongress. Valodniecības raksti*, 193.–201. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija.
- Lele 1993 – Dzintra Lele. Viduslejasvācu valoda Baltijā. *Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis*. A. daļa, 1993, Nr. 9, 19.–21.

- Lele-Rozentāle 2001 – Dzintra Lele-Rozentāle. Sprachprobleme im Baltikum des 18. Jahrhunderts. Zum Deutsch-Deutschen und Deutsch-Lettischen Sprachkontakt. *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur*. Beiträge des Internationalen Symposiums in Riga vom 18. Bis 21. September 1996 zu den kulturellen Beziehungen zwischen Balten und Deutschen. Sonderdruck, 205.–216. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- LEV 2001 – Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- LEW – Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962.–1965.
- LiepU – *Liepājas Universitātes studentu dialektoloģijas prakses materiāli*.
- LKŽ-e – *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): *elektroninis variantas* / redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. (Pieejams: <http://www.lkz.lt/startas.htm>)
- LLVV-e – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sējums. Rīga: Zinātne, 1972.–1996. (Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>)
- LVDA – *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Sast. Brigita Bušmane, Benita Laumane, Anna Stafecka u. c.; Darba zin. vad. Benita Laumane. Rīga: Zinātne.
- LVDA 1967 – *Latviešu valodas dialektu atlanta vākšanas materiāli*.
- LVG 2013 – *Latviešu valodas gramatika*. Autori: Ilze Auziņa, Ieva Breņķe, Juris Grigorjevs, Inese Indričāne, Baiba Ivulāne, Andra Kalnača, Linda Lauze, Ilze Lokmane, Dace Markus, Daina Niņiņa, Gunta Smiltņiece, Baiba Valkovska, Anna Vulāne. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- KIV I–II – Antoņina Reķēna. *Kalupes izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sējums. Rīga: Latviešu valodas institūts, 1998.
- Markus-Narvila 2010 – Liene Markus-Narvila. Rucavas izloksnes lituānismi. *Res humanitariae VII*, 29.–56. Klaipēda: Klaipēdos universitetas.
- Markus-Narvila 2011a – Liene Markus-Narvila. Rucavas izloksnes slāvismi. *Kalba ir kontekstai IV (2)*, 143.–156. Vilnius: Edukologija.
- Markus-Narvila 2011b – Liene Markus-Narvila. *Rucavas izloksnes vārdnīca: leksikogrāfiskais un leksiskais aspekts*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē. Liepāja: LiepU. (Pieejams: http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf)
- Mažiulis 1988 – Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 1. Vilnius: Mokslas.
- ME I–IV – Milēnbahs, Kārlis, Endzelīns, Jānis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sējums. Rīga, 1923.–1932.
- MLLVG 1959 – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika: divos sējumos*, 1. sēj.: *Fonētika un morfoloģija*. Atb. red. Ē. Sokols. Rīga: LPSR ZAI, 1959.
- Ozola 2007 – Ieva Ozola. Gramatiskās īpatnības un to pārmaiņas rucavnieku valodā. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*, 379.–400. Liepāja: LiePA.
- Ozols 1961 – Arturs Ozols. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: LVI.
- Ozols 1993 – Arturs Ozols. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. 2., labots izdevums. Rīga: Zvaigzne.
- Plāķis 1927 – Juris Plāķis. Kursenieku valoda. *Latvijas Universitātes raksti, XVI*, 1.–97. Rīga (atsevišķs novilkums).
- Rudzīte 1994 – Marta Rudzīte. Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme. *Lībieši*. Sast. K. Boiko, 288.–319. Rīga: Zinātne.
- Rudzīte 1995 – Marta Rudzīte. Latviešu valoda Kurzemē. *Kurzeme un kurzemieņi: Apraksti*. Kartes. Attēli: [Ceļvedis]. Atb. red. A. Vītols, 69.–75. Rīga: Latvijas Enciklopēdija.
- Rudzīte 2005 – Marta Rudzīte. Darbi latviešu dialektoloģijā. Atb. red. L. Leikuma, A. Andronovs. Rīga: LU.
- Schiller, Lübben 1875–1881 – Karl Schiller, August Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Band 1–5. Bremen Verlag von J. Kühnmann's Buchhandlung, 1875–1880; Band 6. Bremen: Verlag von Hinricus Fischer, 1881.

- Sehwers 1918 – Johann Sehwers. *Die deutschen Lehnwörter im Lettischen*: Inaugural-dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät I der Universität Zürich. Zürich: Buchdruckerei Berichthaus.
- Sehwers 1953 – Johann Sehwers. *Sprachlich-Kulturhistorische Untersuchungen vornemlich über den Deutschen Einfluss im Lettischen*. Berlin: In Kommission bei Otto Harrassowitz Wiesbaden.
- Zemzare 1961 – Daina Zemzare. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.
- Лаумане 1977 – Бенита Лаумане. Лексический материал диалектологического атласа латышского языка, отражающий латышско-русско-белорусско-польские контакты. *Контакты латышского языка*, 48–59. Рига: Зинатне.
- Топоров 1975 – Владимир Николаевич Топоров. *Прусский язык. Словарь. (A–D)*. Москва: Наука.
- ЭСБМ 1985– *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. (Г–Ішчэ)*. Мінск: Акадэмія навук БССР.
- Янковяк 2014 – Мірослав Янковяк. Беларускія запазычанні ў латышскай мове і латгалскіх гаворках. *Беларуская лінгвістыка*. Выпуск 72. Мінск: Беларуская навука.

Liene Markus-Narvila

BENDRA BARTOS TARMĖS LEKSIKOS, ĮTRAUKTOS Į K. MIULENBACHO IR J. ENDZELYNO *LATVIŲ KALBOS* *ŽODYNĄ*, CHARAKTERISTIKA

Santrauka

Straipsnyje apžvelgta viena iš žemutinės Kuržemės (lat. Lejaskurzeme) tarmių – Bartos tarmė, kurioje pastebima tiek žiemgališkosioms tarmėms tipiška anaptiksė, tiek kuršiškosioms tarmėms būdingas kuršių kalbos substratas.

Buvo atkreiptas dėmesys į tą leksikos dalį, kuri yra įtraukta į vieną reikšmingiausių latvių kalbotyros darbų – XX a. parengtą ir išleistą Karlio Miulenbacho (lat. Kārlis Milenbahs), Janio Endzelyno (lat. Jānis Endzelīns), Editės Hauzenbergos (lat. Edīte Hauzenberga) *Latvių kalbos žodynā* (1923–1932) bei jo *Papildymus* (1934–1946).

Analizei buvo panaudota elektroninė K. Miulenbacho ir J. Endzelyno žodyno versija (www.tezaurs.lv/mev/), paieškoje įvedus frazes *Bartau* ir *OB*. Žodyne rasta palyginti daug Bartos tarmės leksikos: 69 leksemos su nuoroda *Bartau*, 132 leksemos su nuoroda *O(ber)-Bartau*, 464 leksemos su nuoroda *OB*. Dalis Bartos leksemų žodyne pateiktos nenurodant šaltinio, dalis – perimtos iš kalbotyros ir folkloro šaltinių (1872 m. išleisto Karlio Kristiano Ulmanio (lat. Kārlis Kristiāns Ulmanis) žodyno, Pēterio Šmito (Pēteris Šmits) rinkinio *Latvių pasakos ir sakmės* ir kt.).

Iš viso straipsnyje išanalizuotos 665 Bartos tarmės leksemos: 330 daiktavardžių, 253 veiksmažodžiai, 38 būdvardžiai ir 30 prieveiksmių, 7 dalelytės, 2 jausukai, 2 skaitvardžiai, 2 jungtukai, 1 prielinksnis.

Visos 7 dalelytēs laikomos leksiniais dialektizmais; iš 30 būdvardžių 4 žodžiai yra latvių literatūrinės kalbos žodžiai, o 26 leksemos – dialektizmai (iš 30 užfiksuotų prieveiksmių 4 yra kiekio, 5 – vietos, 6 – laiko, 15 – būdo); iš 38 būdvardžių 29 žodžiai yra dialektizmai, 7 leksemos yra literatūrinės kalbos žodžiai, o 2 leksemos pateiktos iš literatūrinės kalbos su skirtinga reikšme; iš 253 žodžių su latvių literatūrine kalba visiškai sutampa 32 veiksmožodžiai, o 197 leksemas galima laikyti įvairios formos dialektizmais, 9 veiksmožodžiams duota kita reikšmė, dar 9 leksemoms – kažkokia susiaurinta nuoroda, savo ruožtu 6 leksemos laikomos reguliariais vediniais; didžiausia Bartos tarmės leksikos grupė, arba 330 leksemos, yra daiktavardžiai, iš kurių 40 leksemų yra užfiksuotos literatūrinėje latvių kalboje, *Latvių literatūrinės kalbos žodyne* susiaurintos nuorodos duotos 20 leksemų, 257 leksemos laikomos dialektizmais, o 13 daiktavardžių *Latvių literatūrinės kalbos žodyne* užfiksuoti kita reikšme arba kitu reikšmės niuansu.

Atrastus Bartos tarmės daiktavardžius galima suskirstyti į keletą teminių grupių: didesniąją grupę sudaro įvairūs asmenų pavadinimai, į vieną grupę sujungti daiktų pavadinimai ir su ūkine veikla susiję pavadinimai, taip pat palyginti didelis yra fiksuotų augalų ir su jais susijusių leksemų skaičius, be to, dar išskiriamos tokios leksemų grupės, kaip apranga ir medžiaga, pastatai, patalpos ir pan., patiekalai ir produktai, vietų pavadinimai, abstrakčios sąvokos ir kt.

Lygiai taip pat, kaip kaimyninėse tarmėse (pvz., Dunikoje, Nycoje, Rucavoje), kilmės aspektu Bartos tarmėje išsiskiria 2 pagrindinės grupės: paveldėta leksika ir perimta leksika.

Paveldėtoje Bartos tarmės leksikoje išskiriamos 2 pagrindinės leksikos grupės. Greta bendro indoeuropiečių ir baltų leksikos sluoksnio, Bartos tarmėje yra ir kuronizmų, kurie yra sąlygiškai naujesnis leksikos sluoksnis.

Perimtoje leksikoje galima išskirti 3 pagrindines leksikos grupes: lituanizmai, slavizmai, germanizmai. Panašių paralelių taip pat galima pastebėti kaimyninėse Bartos tarmėse bei kitur žemutinėje Kuržemėje.

Didžiausioje skolinių dalyje jaučiama vokiečių kalbos įtaka, kurią lėmė ilgai trukę istoriniai ryšiai, bei lietuvių kalbos įtaka, kurią lemia Lietuvos artumas (apie 20 km). Lietuviškos kilmės leksemos Bartos tarmėje dažnai pastebimos tiek XX a. viduryje, tiek ir šiais laikais. Ko gero, Bartos tarmėje galima konstatuoti ir daugiau potencialių skolinių iš lietuvių kalbos, vokiečių arba slavų kalbų, tačiau būtina atlikti išsamesnius Bartos tarmės leksikos kilmės tyrimus.

Į *Latvių kalbos žodyną* bei jo *Papildymus* įtrauktos Bartos leksikos analizė patvirtina stabilų leksemų vartojimą žemutinės Kuržemės areale, nes didžioji dalis žodyne užfiksuotų leksemų pasitaiko tiek kaimyninėse Bartos tarmėse, pvz., Dunikoje, Gruobinioje, Nycoje, Rucavoje, tiek ir platesnėje žemutinės Kuržemės dalyje.